

e-ISSN: 1694-8874

№1(3)/2024, 21-29

УДК:

DOI: [10.52754/16948874_2024_1\(3\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_1(3)_3)

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН “ЖАЛПЫ ЧАГЫ”

“COMMON TENSE” IN THE KYRGYZ LANGUAGE

“ОБЩЕЕ ВРЕМЯ” ГЛАГОЛА В КЫРГЫЗКОМ ЯЗЫКЕ

Сагынбаева Бурул

Sagynbaeva Burul

Сагынбаева Бурул

фил.и.д., профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas”
д.ф.н., профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
burul.saginbayeva@manas.edu.kg

Иналöz Мүзейен

Inalöz Müzzeyen

Иналöz Мүзейен

доктрант, Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Doctoral Student, Kyrgyz-Turkish University “Manas”
доктрант, Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
muzeyyen.inaloz@manas.edu.kg

Шаршенбек уулу Тилек

Sharshenbek uulu Tilek

Шаршенбек уулу Тилек

доктрант, Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Doctoral Student, Kyrgyz-Turkish University “Manas”
доктрант, Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
kguulu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7061-9154

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН “ЖАЛПЫ ЧАГЫ”

Аннотация

Чак категориясы – этиш сөз түркүмүнүн эң негизги, болгондо да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу категория болуп саналат. Анткени этиш сөздөр кыймыл-аракет же кыймылдык ал-абалды билдирүү менен, кыймыл-аракеттин, окуя, кубулуштун байыркы өткөн чакта же жакынкы өткөн чакта болуп өткөндүгү; дайыма кайталанып турары, учурда да болуп жаткандыгы; келечекте болорунун күтүлүүсү сыяктуу тилдин мезгилдик алкагынын көп катмарын туюндурат. Дүйнө тилдеринин айрымдарынын грамматикасында үч чакты камтыган чактын түрү атайын термин жана тиешелүү парадигма менен көрсөтүлгөн. Атап айтканда англис тилинде Present Simple, түрк тилинде Geniş Zaman үч чактын кайсы бири менен чектелбеген, туруктуу, кайталануучу кыймыл-аракеттерди билдирүүдө колдонулган чактын түрүн билдирери белгилүү. Мындай чактык маани кыргыз тилинин грамматикасында жөнөкөй учур чак же учур-келер чак деп аталган чактын түрүнүн алкагында каралат. Бирок, аталган чактын учурга жана келечекке багытталган кыймыл-аракеттер менен катар эле өткөн чакты да билдирген учурлар бар. Ошентип, аталган чактын кененирээк функционалдык милдеттерин эске алып, жаңы көз караш менен талдап көрүү зарылдыгы туулат. Бул макалада тилдин мезгилдик алкагынын бир катмары болуп эсептелген чактын бир түрү – жалпы чак жана анын терминдик аталышы, тарыхый жана азыркы түрк тилдериндеги орду, уюшулуу парадигмасы жөнүндө сөз кылынмакчы.

Ачык сөздөр: чак категориясы, жалпы чак термини, geniş zaman, байыркы түрк тили, байыркы уйгур доору.

“COMMON TENSE” IN THE KYRGYZ LANGUAGE

“ОБЩЕЕ ВРЕМЯ” ГЛАГОЛА В КЫРГЫЗКОМ ЯЗЫКЕ

Abstract

Tense category is the main feature of the verb, and it is the category that distinguishes it from other parts of the speech. Verbs convey actions or states of being across various time frames: they indicate events that occurred in the distant or recent past, actions that are repeated or ongoing in the present, and expectations of future occurrences, as well as many other temporal nuances. In the grammar of some of the world's languages, the type of tense containing three tenses is indicated by a special term and a corresponding paradigm. In particular, it is known that Present Simple in English and Geniş Zaman in Turkish represent a type of tense that is not limited to any of the three tenses and is used to express constant, repetitive actions. Such temporal meaning is considered in the grammar of the Kyrgyz language within the framework of the type of tense called simple present tense or present-future tense. However, there are cases where this tense also expresses past actions. Thus, it is necessary to analyze it from a new perspective, considering the broader functional roles of the tense in question. This article examines a specific tense, the common tense (jalpy chak), exploring its role within the language's time framework, its terminology, its position in both historical and modern Turkic languages, and its organizational paradigm.

Keywords: tense category, jalpy chak, geniş zaman, Old Turkic, old Uyghur era.

Аннотация

Категория времени является основным признаком глагола, и именно она отличает его от других частей речи. Глаголы передают действия или состояния бытия в различных временных рамках: они обозначают события, произошедшие в далеком или недавнем прошлом, действия, которые повторяются или продолжаются в настоящем, и ожидания будущих событий, а также многие другие временные нюансы. В частности, известно, что Present Simple в английском языке и Geniş Zaman в турецком языке представляют собой тип времени, который не ограничивается ни одним из трех времен и используется для выражения постоянных, повторяющихся действий. Такое временное значение рассматривается в грамматике кыргызского языка в рамках типа времени, называемого простым настоящим временем или настоящим-будущим временем. Однако, есть случаи, когда это время также выражает прошедшие действия. Таким образом, необходимо проанализировать его с новой точки зрения, принимая во внимание более широкие функциональные роли рассматриваемого времени. В этой статье рассматривается конкретное время, общее время (жалпы чак), исследуется его роль во временных рамках языка, его терминология, его положение как в исторических, так и в современных тюркских языках, а также его организационная парадигма.

Ключевые слова: категория времени, общее время, geniş zaman, древнетюркский язык, эпоха древнеуйгурского языка.

Киришүү

Кыргыз тилинде учур чак этиштердин грамматикалык маанилери өтө көп кырдуу. Бирок кыргыз тил илиминде анын баары толук изилдене элек. Кыргыз тил илиминде сөз жүрүп жаткан учурда болуп жаткан кыймыл-аракет менен аткарылышы кандайдыр бир учурга байланышпаган, дайыма болгон жана боло бере турган кыймыл-аракеттик маанилер биригип, учур чак деген термин менен белгиленет да, бардык эмгектерде түзүлүшү боюнча жөнөкөй учур чак жана татаал учур чак деп экиге бөлүнүп берилет.

Совет учурунда жарык көргөн булактарда жана совет түркологиясынын методологиясынан таасирленген түрк тилдери боюнча булактарда кайталануу, туруктуулук билдирген этиштин формалары өзүнчө чак түрү катары көрсөтүлбөйт. А. Эржиласун, Л. Карахан ж.б. түрк тилинин грамматикасындагы *geniş zaman* “кенен чак”, Батыш грамматикасындагы *aorist* деп аталган $-(X)r / -Ar$ мүчөлүү чак, түрк тилдеринин грамматикаларында көбүнчө “келер чак” катары кабыл алынарын жазышат (2006, 383). Бирок, эмгектерден учур чак жана келер чак алкагында караларын, “келер чакты, туруктуу кыймыл-аракеттерди да билдирүүчү функцияга ээ” сыяктуу түшүндүрмөлөр берилерин көрүүгө болот. Маселен, А.Н. Кононов, “Түрк тилинин грамматикасында” учур-келер чак деген аталышта $-(X)p, -MA(z)$ мүчөлөрүн караган (1956: 225-229). Гагауз тилинин 1964-жылы чыккан “Грамматикасында” болсо, кыймыл-аракеттин учурдагы абалын жана адатта ишке ашкан же туруктуу кайталанган кыймыл-аракетти билдирген $-ep// -er$ мүчөсү белгиленет (Покровская, 1964: 183). Азербайжан тилинин 1971-жылы чыккан “Грамматикасында” эки учур чак түрүнүн бири болгон $-ыр$ мүчөсү сүйлөө моменти учурундагы кыймыл-аракет менен катар заттын белгисин же мүнөздүү өзгөчөлүгүн, убакыт менен чектелбей турган кыймыл-аракетти билдирет деп көрсөтүлгөн (Ширалиев, Севортян, 1971: 136)

Башка түрк тилдеринде да окшош жагдай бар экенин байкоого болот. Мисалы, Сибирь тобундагы түрк тилдеринин бири болгон Хакас тилинде заттын туруктуу белгилери, кайталануучу кыймыл-аракеттер $-чА$ мүчөсү менен уюшкан учур чак формаларынын бир мааниси болуп эсептелет. (Баскаков ред., 1975: 202-203). Саха (якут) тилинде да учур чак формалары сүйлөө учурундагы кыймыл-аракеттер менен катар заттын мүнөздүү белгиси болуп эсептелген кыймыл-аракеттерди билдирет (Харитонов, 1947: 190-191). Татар тилинде кыймыл-аракеттин, абалдын үч чакты тең камтыган белгиси учур-чак формасынын синтагмалык аспектиси экени белгиленет.

Казак тилинин грамматикасында учур чак *нақ осы шақ* “накта учур чак” жана *ауыспалы келер шақ* “оошмолуу келер” чак деп экиге бөлүнгөн (Куликовская, Мусаева, 2006: 53). Булардын экинчиси контекстке жараша адатта болуучу же келечекте боло турган кыймыл-аракетти билдирет. Татар грамматисттери учур чак формасынын туруктуу же кайталануучу да маани билдирерин анын синтагмалык аспектиси катары талдоого алып, муну *кеңейтилген учур чак* (киңәйтелгән хәзерге заман) деген аталышта карашкан жана мунун *адат болгон кыймыл-аракеттер, салттар, эрежелер* сыяктуу бир нече маанини санап өтүшкөн (Хисамова (ред.), 2016: 116-117). Көрүнүп тургандай, аталган тилдердин грамматикаларында “жалпы чак” үчүн атайын термин каралган эмес. Бирок, анын белгилери сүрөттөлгөн.

Э.Абдулдаев, С.А.Давлетов, А.Иманов, А.Турсуновдор тарабынан жазылган ‘Кыргыз тили’ аттуу эмгекте учур чак грамматикалык маанисине карай **нагыз учур чак жана учур-келер чак** деген терминдик аталышта экиге бөлүнүп каралган (Абдулдаев, Давлетов, 1986: 192-193).

Мында **өткөн чак маанисин камтыган учур чак да “учур-келер чак” деген термин менен аталат.** Окумуштуу А.Турсуновдун бул маселе боюнча айткан мындайча пикири бар: “Сүйлөп жаткан мезгилде” деген аныктаманын бир кемчилиги – “мына ошол сүйлөп жаткан учурда гана” деген сыяктуу түшүнүк бардай сезилип тургандыгы. Бирок муну мындай тар мааниде эмес, бир кыйла кеңири мааниде түшүнүү керек. Анткени “кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет” деген сөз учур чак билдире турган кыймыл-аракеттин **башталышы жана бүтүшү сүйлөө учурунун башталуу жана бүтүү чеги менен дал келет** дегендикке жатпайт, кыймыл-аракеттин жүрүшү жана аякталышы сүйлөө учурунун созулуу чеги менен дал келе бербейт. Этиштин учур чагы көрсөткөн кыймыл-аракеттин жүрүш процесси сүйлөө учуруна чейин эле алда качан башталган болуп, сүйлөө мезгилинде жана андан кийин да созула бериши мүмкүн” (Турсунов 1959: 18). Автор андан ары кыргыз тилиндеги *-А (-й)* формасы менен жасалган жөнөкөй учур чак өзүнүн негизги маанисинен башка, сүйлөмдүн лексикалык тутумуна карай, ар түрдүү кошумча маанилерди берерин айтат да, төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрдү белгилейт: “Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон тынымсыз жүрүп туруучу кыймылды, касиетти билдирет же бирөөнүн адаттанган кыймыл-аракетин көрсөтөт: *Коом өсөт. Жер өз огунда айланат. Суу агат* ж.б. Мындагы асты сызылган этиштер кыймыл-аракеттин жаратылышта тынымсыз болуп тургандыгын билдирип турат. *Куш учат. Балык сүзөт. Уй мөөрөйт.* Бул сүйлөмдөрдөгү этиштер затка жаратылыштан берилген туруктуу касиетти, ага адаттанып кеткен кыймыл-аракетти көрсөтүп турат. Куштун учушу, балыктын сүзүшү, уйдун мөөрөшү мурунтан эле болуп келген, азыр да болот, кийин да боло берет. Мындай кыймыл-аракеттин жүрүшү улам кайталанган абалда болот жана андай кыймыл-аракеттер, көбүнчө, белгилүү бир заттын ички касиетине айланып кетет: куш учат; учуу – куштун бир касиети, анын сапаттык белгиси.

Бул жагынан алганда жогоруда көрсөтүлгөн кыймыл-аракеттер кандайдыр бир чакка конкреттүү түрдө тиешелүү болбостон, чактык мааниден тышкары айтылгандай көрүнөт. Мында **сүйлөөчүнүн негизги милдети ал кыймыл-аракеттин белгилүү бир затка түбөлүк мүнөздүү болуп кеткендигин көрсөтүү болуп эсептелет**” (Турсунов 1959: 18-26). Окумуштуу жогоркудай маанини туюндурган этиштик формалардын учур чактык мааниге жакыныраак сезилип тургандыгын айтып, учур чак этиштер менен бирге кароону туура табат..

Казак окумуштуусу А.Ыскаков: “Шақ формаларының сыртқы түлға-түрлеріне карай да, ішкі мазмүн өзгешелігіне карай да жіктеуге (таптастыруға) болады. Бірақ, қашан да болсын, мазмүн түрге жетекші болатынын ескергенде, шақтарды да мағыналарына карай жіктеу әрі олардың мазмұнын тану үшін, әрі баяндау жүйесі ықшам болу үшін қолайлы да, ұтымды болады” деген ойду айткан (Ыскаков, 1991: 328).

Азыркы түрк тилинде затка жаратылыштан берилген туруктуу касиетке адаттанып кеткен кыймыл-аракет, табигый процесстердин түбөлүккө созулушун билдирген, жаратылышта тынымсыз болуп турган кыймыл-аракет *-Ar* мүчөсү аркылуу уюшулган “*geniş zaman*” термини менен аталуучу чактын бир түрү аркылуу туюндурулат. Термин ушул турпаты менен качантан бери колдонулары жөнүндө так маалымат жок. Батыш тил илиминдеги *aoriste* термининин же араб грамматикасындагы *muzâri* (учур чак жана жалпы чак билдирген этиш) терминин котормосу катары республика мезгилинде, 1923-жылдын кийин киргендигин болжоого болот. Осмон мамлекети доорунда *müstakbel-i mercû'n-nisbe*

“келер-күтүлгөн чак (?)”, *muzâri* “кенен чак” (?) деген терминдер колдонулган ((Erdem, 2007: 203; İdben, 2007: 82). Түрк тил илиминде чактын бул түрүнүн аныктамасы төмөндөгүдөй:

“Аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, *geniş zaman* өткөн чактан келер чакка созулган, б.а., кенен чактагы кыймыл-аракетти, окуяны, кубулушту ичине камтыйт. Үч чактын ортосунда айланып туруучу ийкемдүүлүккө ээ. Анда, негизинен, бардык убакытты камтыган **созулуңкудук** функциясы бар да, **тез-тез болуп туруучу, көнүмүш-адатка айланган, же бардык мезгилди камтыган көрүнүш, кубулуштар, кыймыл-аракеттер** дайыма ушул чак аркылуу туюндурулат. Паремиялардын мезгилсиз туюнтмасы бар деп айтууга болот. Ушул өзгөчөлүгүнөн улам жалпы алынган **чечимдер, мыйзам, эрежелер, афоризмдер, макал-лакаптар** ушул чактын алкагын уюштурат (Korkmaz, 2009: 637).

Г. Караагач “Түрк тилинин синтаксиси” аттуу эмгегинде жалпы чак, ал камтыган убакыт жана функциясы тууралуу төмөнкүлөрдү белгилейт: жалпы чак - өткөн, учур жана келечек чактарды камтыган белгисиз чак. Кептик акт учур чакта жүзөгө ашат, бирок өткөн жана келечек жөнүндө сөз болот. Учур чакта ишке ашып жаткан тилдик актыны өткөнгө жана келечекке кеңейткен – жалпы чак. Жалпы чакты учур чак менен жакындаштырган факты мына ушул. Көптөгөн тилдерде жалпы чак менен учур чактын ортосунда тыгыз байланышты табабыз (Karaağaç, 2009, 88-89).

А.Турсуновдун, А.Ыскаковдун белгилеп кеткен жүйөлүү ойлоруна жана түрк тилиндеги *geniş zaman* термини менен аталуучу чактын төртүнчү түрү туюндурган маанилерге таянуу менен, биз жөнөкөй формадагы *учур-келер чакты* чак категориясынын өзүнчө бир түрү катары карап, чактын ал түрүн **“жалпы чак”** деген термин менен атоону **туура таптык**. Эгерде кыргыз тил илимине кабыл алынып, сиңип кетсе, затка жаратылыштан берилген туруктуу касиетти, ага адаттанып кеткен, табигый процесстердин түбөлүккө созулушун билдирген, жаратылышта тынымсыз болуп турган кыймыл-аракеттик маанилерди туюндуруучу чактын бир формасы **“жалпы чак”** деп аталып калат эле деген ойдобуз. “Жалпы” деген сөздүн түшүндүрмө сөздүктөгү мааниси – “бүт, бүткүл, баары, жапырт, чогуусу менен, бардыгы, текши” (Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010: 400). Демек, бул сөз термин катары аталган этиштик формалар билдирген чактын маанилерин толук камтый алат.

2. Жалпы чак

Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сүйлөө моментинин чеги менен дал келбөө себеби: сүйлөө процесси бир аз убакытка гана созулса, кыймыл-аракет бир канча саатка, бир нече күнгө, айга, бир нече жылга, табигый процесстер түбөлүккө созулушу мүмкүн. Ошол себептүү сүйлөө убактысы жүрүп жаткан иш процессинин белгилүү бир бөлүгүнө гана туура келет. Кыймыл-аракеттин сүйлөө убактысы менен кыймыл-аракеттин аткарылуу процессинин, кыймыл-аракеттик ал-абалдын туура келиши түрдүүчө мүнөздө болот. Ошого карай этиштин *учур чагы* да ар түрдүү мааниде колдонулат. Кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурда болуп жатканын, сүйлөп жаткан чактан мурда болгонун, сүйлөп жаткан чактан кийин да болорун, б.а., дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти билдирген этиштин чак формалары бар. Бул чак – өткөн мезгилден келечекке чейин узаган, кең убакытты өз ичине камтыган чак (Korkmaz, 2014: 637). Бул жөнүндө түрк тилчи-окумуштуусу М. Эргин бул чактын бардык чакты: өткөндө башталып, учурда да уланып жаткан, ал гана эмес, келер чакта да аткарыла турган кыймыл-аракетти ичине камтыгандыгын, демек, үч түрдүү чакты туюндургандыгын айтат (2009: 291).

Белгилүү бир мезгил менен чектелбеген чактын бул түрүн **кыргыз тилинде этиш сөздөргө жалганган чакчылдын -А (-й) мүчөсү жана жак мүчө** уюштурат. Жалпы чактык маанидеги этиштер I категориядагы жак мүчөлөр менен өзгөрөт. Этиштердин жакталышында төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр бар: а) I жак, жекелик сандын жак мүчөсү толук түрдө да, толук эмес түрдө да колдонула берет: *Мен Бишкекте жашаймын // жашайм.*; б) III жак, жекелик жана көптүк сандын жак мүчөсү – *-т*.

Жалпы чактын суроолуу формасы *-БЫ* аркылуу жасалат: *окишо-й-мунбу*. Суроолуу формасынын уюшулушу: а) кыргыз тилинде суроо мүчөсү *-БЫ* сөздүн аягында келип, чогуу жазылат; б) суроо мүчөсү уланган учурда үчүнчү жактын жекелик, көптүк санына жак мүчө уланбайт: *жазатбы эмес, жазабы? окуйтбу эмес, окуйбу?* ж.б.; в) жалпы чактын терс формасы этиштик негизге *-БА* мүчөсү жалганып жана ага чакчыл мүчө менен жак мүчөнүн уланышы аркылуу уюшулат.

2.1. Жалпы чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттар байыркы түрк тили доорунан бери кеңири колдонулуп келет. Бирок байыркы түрк тилинде этиштин учур чагы азыркыдай экиге бөлүнүп каралган эмес. Бул доордогу тексттердин котормолорунда чактык маани сүйлөмдөгү маанисине жараша берилген. Байыркы түрк тилинде жалпы чакты туюндурууда *-Ар* мүчөсү азыраак, *-Ыр* мүчөсү өтө сейрек, ал эми көп муундуу этиштерде көбүнчө *-Ур* мүчөсү колдонулуп, үндүү менен бүткөн этишке *-йУр* мүчөсү, кээде гана *-р* мүчөсү жалганып, терс формасы *-мAz* мүчөсү аркылуу колдонулган. Мисалы: *бирүр мен* (берем), *сакынур мен* (ойлоном), *тир мен* (дейм, деп жатам), *körür* (көрөт, көрүп жатат), *korkur biz* (коркобуз, коркуп жатабыз), *ömez sen* (ойлобойсуң, ойлоп жаткан жоксуң), *йорыйур* (жүрөт) ж.б. (Эржиласун, 2010: 183-187). Байыркы уйгур доорунда бул мүчөлөрдүн колдонулушу байыркы түрк тилиндегидей эле болгон: *Себдүкүмин йийүр мен* (Жакшы көргөнүмдү жейм). *Эрклиг улуг илигимиз эрүр сиз... ..Кутлуг билге бегүмүз эрүр сиз* (Күчтүү өкүмдарыбызсыз... ..Куттуу билге бегибизсиз) (Эржиласун, 2010: 228, 233). Карахан доорунда *жалпы чакты* уюштуруучу мүчөлөр, байыркы түрк тилинен айырмаланып, жалганган уңгудагы тыбыштардын өзгөчөлүгүнө карай колдонула баштаган. Мисалы, үндүү менен бүткөн этиштерден кийин *-р*, айрым учурларда *-Ур* мүчөсү жалганса *йоры-р мен* (жүрөмүн), *оки-р сен* (окуйсун), *карга-р* (каргайт), *ти-р* (дейт), *үши-й-үр* (үшүйт), *йара-й-ур* (жарайт), үнсүз тыбыш менен аяктаган этиштерден кийин *-Ар*, *-Ур*, *-Ыр* мүчөлөрү жалганган: *ач-ар* (ачат), *көм-ер* (көмөт), *өг-ер* (мактайт), *төк-ер* (төгөт), *эс-ер* (согот, үйлөйт), *арт-ар* (артат), *тег-үр* (тиет), *йат-ур* (жатат), *ай-ур* (айтат). *Л*, *н*, *р* уяң үнсүздөрү жана жушак *д* үнсүзү менен бүткөн бир муундуу этиштерде *-Ар*, *-Ур*, *-Ыр* мүчөлөрү аралашып келе бергенин да кездештирүүгө болот: *ал-ур ~ ал-ыр*, *бил-үр ~ бил-ур*, *кал-ур ~ кал-ыр*, *йан-ур ~ йан-ар*, *көр-үр ~ көр-ер*, *кед-үр ~ кед-ер*, *код-ур ~ код-ар*, *тод-ур ~ тод-ар* ж.б. Үнсүз менен бүткөн көп муундуу этиштерге көбүнчө *-Ур* мүчөсү жалганган: *көрүн-үр* (көрүнөт), *tüket-ür* (түгөтөт), *оңар-ур* (оңдойт), *йараш-ур* (жарашат), *күлдүр-үр* (күлдүрөт). Бул чактын терс формасы *-мAz* мүчөсү аркылуу уюшулган: *оки-маз* (окубайт), *сев-мез* (сүйбөйт), *билмез мен* (билбеймин). Бирок *-к*, *-р*, *-кЫр*, *-гЫр* мүчөлөрү менен аяктаган этиштердин жалпы учур чагы *-Ар* формасы аркылуу уюшулат: *кадгур-ар* (каткырат), *быркыр-ар* (быркырайт), *келгир-ер* (келтирет). (Эржиласун, 2010: 348).

Жалпы чакты уюштуруучу бул мүчөлөр байыркы доордон азыркы мезгилге чейин айрым өзгөрүүлөр менен келип жетти.

Хорезм-Алтын Ордо доорунда учур чактын *-(й)А турур* конструкциясы колдонула баштаса (*бара турур мен*, *бара турур сен*, *бара турур миз*), жалпы чак: 1) *-р*, *-Ар*, *-Ур*, *-Ыр*

мүчөлөрүнө жактама ат атоочтор уланып да; 2) *-йУр* мүчөсүнө да жактама ат атоочтор уланып түзүлгөн. Айрым учурларда этиш сөз бир эле учурда бул эки түрдүү түзүлүштөгү мүчөлөр менен уюшула берген учурларды да кездештирүүгө болот: *тилер мен ~ тилейүүр мен* (тилейим), *тилер сен ~ тилейүүр сен* (тилейсиң).

Байыркы кыпчак доорунда *жалпы чак* этиши экиге бөлүнүп карала баштаган. *Жалпы чак* үчүн *-Ур, -Ыр, -Ар, -й(й)Ур, -р* мүчөлөрү: *алур сен, алыр мен, алырлар, келүүр мен, келир сен, келүүрсиз, турур мен, турар сен, алырым, алурам, ичербиз, йербиз, йер, йийүүр, баилайур, сөзлейүүр* ж.б.; учур чак үчүн жана келер чак үчүн да *-АдЫр < -А турур* конструкциясы колдонулган: *аладыр мен, окыйадур, сөйлейдир сиз* ж.б. Мындан сырткары *-йор (-йур); -йору* мүчөлөрү да кездешет: *баилайор, баилайорур* (Эржиласун, 2010: 399-400).

Жалпы чакты уюшуруучу этиштик уңгу же негиз, чакчылдын *-А (-й)* мүчөсү жана ага жалганып келүүчү жак мүчө конструкциясы байыртадан бери эле түрк тилдеринде кеңири колдонулуп келген жана азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө да кеңири колдонулууда. Мисалы, өзбек, казак, татар, башкыр, кумык, кырым татар ж.б. тилдерде: кырг., кум. *алам, аласың, аласыз*, тат. *барам*, каз. *жазамын* (Серебренников, 1979: 153-161).

2.2. Жалпы чактын маанилери

Жалпы чак формалары негизинен, төмөндөгү маанилерди билдирет:

- Жалпы чак чексиз убакытты өз ичине камтыйт. Бул чак белгилүү бир убакытка байланыштырылбастан, жалпы мүнөзгө ээ болгон, тынымсыз жүрүп туруучу, кайталанып туруучу, көнүмүшкө айланган кыймыл-аракетти билдирет: *Жер өз огунда айланат. Күн чыгыштан чыгат, батыштан батат. Жер адамдын эмгегин жебейт.*
- Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон касиетти билдирет, же бирөөнүн адаттанган кыймыл-аракетин көрсөтөт: *Дене картаят, көңүл картайбайт. Ач кадырын ток билбейт, оору кадырын соо билбейт* (макал).
- Аткарылуусу орундуу, туура, милдеттүү көрүлгөн кыймыл-аракеттерди билдирет (эреже, мыйзам, ырым, салт, адат ж.б.) : *Сүйлөм баи тамга менен баиталып жазылат* (Кыргыз тилинин жазуу эрежелери, 2016: 13).
- Обьективдүү чындыкты туюндурат (табышмак, учкул сөздөр, макалдар ж.б.): *Оро албаган орок тандайт* (макал). *Куттуксейит куш кармайт* (табышмак).
- Кыймыл-аракеттин узак убакыттан бери дайыма болуп келе жаткандыгын же мезгил-мезгили менен кайталанып тургандыгын билдирет: *Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, элден мурда эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт* (Айтматов, 2008: 47).
- Болуп өткөн кыймыл-аракет, ал-абалды билдирет: *Москва шаарында бир жылга жакын дарылангандан кийин Фрунзеге кайтып келет* (Спутник).
- Суроолуу формасы кээде өтүнүч, таңдануу маанилерин билдирет: *Ой тобо, ушул мезгилде да күн күркүрөйбү?*

Жыйынтык

Жалпы чак башталышы менен аякталышы белгилүү болбогон чакты туюндуруп, кенен мезгилдик алкакты ичине камтыйт да, дайыма тынымсыз жүрүп туруучу, адатка айланган, көндүмгө айланган, жалпыланган (конкреттештирилбеген) кыймыл-аракетти

билдирет; о.э. жалпы чак формасы кишидеги туруктуу мүнөздү сыпаттоодо, макалдарда, афоризмдерде, мыйзам-эрежелерди, иш кагаздарын жазууда колдонулат.

- Жалпы чакты уюштуруучу мүчөлөр байыркы доордон азыркы мезгилге чейин айрым өзгөрүүлөр менен келип жеткен.
- Жалпы чакты кыргыз тилинде –А, –й мүчөлүү чакчыл негиздер уюштурат.
- Жалпы чактын “ийкемдүүлүгү” анын башка чактык маанилерде да колдонулуусунан байкалат, бирок ал чактардагыдай конкреттүүлүк маанини билдирбейт. *Жалпы чакта* белгисиздик мааниси үстөмдүк кылат.

Сунуш

Кыргыз тилиндеги чак категориясы, өзгөчө “жалпы чак” боюнча дагы да олуттуу изилдөөлөр жүргүзүлүүсү зарыл.

Адабияттар

1. Абдувалиев, И., Садыков Т. (1997). *Азыркы кыргыз тили. Морфология*. Бишкек: Айбек.
2. Абдулдаев, Э., Давлетов, С., Иманов, А., Турсунов, А. (1986). *Кыргыз тили*. Фрунзе: Мектеп.
3. Баскаков, Н.А. (ред.) (1975). *Грамматика хакасского языка*. Москва: “Наука”.
4. *Грамматика азербайджанского языка (фонетика, морфология и синтаксис)*. (1971). Под. общ.ред. М.Ш. Ширалиева, Э.В. Севортяна. Баку: “ЭЛМ”.
5. Куликовская, Л.К. Мусаева, Э.Н. (2006). *Грамматика казахского языка в таблицах и схемах в сопоставлении с грамматикой русского языка (простое предложение)*. – Алматы.
6. *Кыргыз тилинин жазуу эрежелери*: Соңку редакциясы. (2016). Кырг. Респ. Президентине караштуу Мамл. Тил б-ча улут. Комис. 3-бас. Бишкек.
7. *Кыргыз тилинин сөздүгү*. (2010). Бишкек: “Аvtasya Jaуıncılık”.
8. Покровская, Л.А. (1964). *Грамматика гагаузского языка: фонетика и морфология*. Москва: “Наука”.
9. Сагынбаева, Б., Дербешева, З. (2014). *Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы / Türkçe-Kırgızca Karşılaştırmalı Morfoloji*. Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин басылмалары: 146. Бишкек.
10. Серебренников, Б.А., Гаджиева, Н.З. (1986). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Москва: Наука.
11. *Татар грамматикасы: өч томда*. Т. II. (2016). Хисамова, Ф.М. (ред.) проект жит. М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘҺСИ.
12. Харитонов, Л.Н. (1947). *Современный якутский язык. Часть первая: фонетика и морфология*. Якутск: ГОСИЗДАТ ЯАССР.
13. Ысқақов, А.Ы. (1991). *Қазіргі қазақ тілі: Морфология*. Алматы: Ана тілі.
14. Çelik, G. (2021). *Közdüü monçok cerde kalbayt*. Ala-Too curnalı. Bişkek: “Turar” basması.
15. Durmuş, O. (2009). *Çıvaşçanın Şekil Bilgisi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Edirne: Trakya Üniv. SBE, Türk Dili ve Ed. ABD, Türk Dili BD.
16. Ercilasun, A.B. (2006). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I. Fiil Basit Çekim*. Ankara: TDK.

17. Ercilasun, A.B. (2010). *Başlangıcından Yirminci Yüzyula Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
18. Erdem, İ. (2007). “Mikyâsu’l-Lisân Kıstâsu’l-Beyân’daki Dil Bilgisi Terimleri”. *Journal of Turkish Studies* 2(2). 66. 192-216.
19. Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yay.
20. İdben, E. İ. (2010). “Muhtasar Sarf-ı Osmanî Ali Nazîma”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 55(2007/2), 66. 67-88.
21. Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin söz dizimi* (2. Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.
22. Kirişçioğlu, M.F. (2007). “Saha Türkçesi (Yakutça)”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. Ercilasun, Ahmet B. Ankara: Akçağ Yay.
23. Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK. Yay.
24. Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK. Yay.
25. *Yazım Kılavuzu*. (2009). Haz. Şükrü Halûk Akakin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.